

ΛΔ' ΔΗΜΗΤΡΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΓ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΣΥΝΟΔΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ίερά Μονή Βλατάδων, 21-23 Οκτωβρίου 1999

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

ἀποφαίνεται ἄθροισμα· ὅτι καὶ κεφαλὴν ἡγοῦμαι τὴν σὴν θειότητα κατὰ τὸν ἀποστολικὸν ἱερὸν κανόνα, καὶ ὁ πλείων ἀριθμὸς τῶν συμψήφων ἀρχιερέων, καὶ ὑψηλῶν οὕτω καὶ θείων, νικᾷ τοῦ ἑνός καὶ τοσοῦτον εὐτελοῦς (ἔτσι μιᾶ πάντοτε γιὰ τὸν ἑαυτό του) γνῶμην τε καὶ διάκρισιν»¹⁷.

Παρακάτω διατυπώνει ἐντόνως τὶς ἀντιρρήσεις του. Ἄλλ' ἐν συνόδῳ «ἡ ψῆφος τῶν πλειόνων κρατεῖτω».

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

Αριστοτέλης Μένιζος

Στη μνήμη Θ. Παπαζώτου

Οὐδαμῶς δὲ ἀξιῶ ὅτι τὴν πρώτην περὶ αὐτῶν ἀπάντων λέξιν λέγω καὶ ὡς τὴν τελευταίαν τοῦναντίον δέ, πολλῶν λογίων φροντίσματα εἶναι ἀναγκαιότατα ὅπως ἐπιτευχθῇ μὲν ἡ ποθητὴ λύσις πολλῶν καὶ παντοίων ζητημάτων, ἀρχαίων τε καὶ νέων.

Π. Ν. Παπαγεωργίου

Το ζήτημα της χρονολόγησης του ναού του Αγίου Δημητρίου δημιουργεί μείζον πρόβλημα στην ως τώρα έρευνα. Συγκεκριμένα, παρατηρείται μια αντίφαση ανάμεσα στα κείμενα των μαρτυριών, που θέλουν το ναό κτίσμα του πρώιμου 5ου αι. και τον προσγράφουν στον έπαρχο του Ιλλυρικού Λεόντιο¹ και τις τεχνοτροπικές ενδείξεις που προσφέρει το μαρ-

*Επιθυμώ να ευχαριστήσω τους συναδέλφους κκ. Γούναρη και Βελένη, καθώς και την κ. Ε. Πελεκανίδου, για τις χρήσιμες συζητήσεις που είχα μαζί τους. Ευχαριστώ επίσης τη συνάδελφο Ε. Μαρκή για τη συνδρομή της στη διερεύνηση αρχαιολογικών ζητημάτων.

1. Κατείχε την έδρα της επαρχότητας στα 412, 413. Για τις πηγές περί του Λεοντίου βλ., Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* Αθήνα, 1953, σ. 1 κ.ε. Επίσης, R. J. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 2, AD 395 -527 Cambridge, 1980, σ. 668 (Leontius 5).

17. «Ἐπιστολὴ τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ περὶ κωλύματος συνοικεσίου», 1, D. Balfour, ὁ. ἀνωτ., σελ. 239.

μάρινο αρχιτεκτονικό υλικό του κτιρίου, σύμφωνα με τις οποίες ο ναός δεν μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από το τελευταίο τρίτο του 5ου αι.². Σύμφωνα όμως με νεότερες απόψεις, βασισμένες στις ίδιες ενδείξεις, η χρονολόγηση πρέπει να μετατεθεί πιο αργά, στην αρχή του 2ου τέταρτου³, ή στα μέσα του 6ου αιώνα⁴.

Η εξέλιξη του προβλήματος της χρονολόγησης του ναού είχε σοβαρό αντίκτυπο στο αγιολογικό ζήτημα σχετικά με την ιστορικότητα του προσώπου του αγίου Δημητρίου, την καταγωγή του και την προέλευση του προσκυνήματος, από την εξής άποψη, που προβάλλεται από τους αρνητές της αγιολογικής παράδοσης της Θεσσαλονίκης⁵: Αν ο υπάρχων ναός είναι ουσιαστικά ο πρώτος ναός του Αγίου και χρονολογείται, όπως καταλήγουν οι Γ. και Μ. Σωτηρίου, μετά το 440-50, τότε ενισχύεται η άποψη ότι η τιμή του αγίου Δημητρίου μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη από το παννονικό Σίρμιο⁶ και, επομένως, τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν αποκλείουν να είναι η παράδοση σχετικά με τη θεσσαλονίκη καταγωγή και το μαρτύριο του Αγίου πλάσμα της τοπικής ευσέβειας.

Το ζήτημα δεν μπορεί, δυστυχώς, να διαφωτισθεί από τις ως τώρα γνώσεις μας για τις πηγές τις σχετικές με το μαρτύριο του Αγίου. Τα αρχαιότερα χρονολογημένα κείμενα του μαρτυρίου, το μαρτύριο στη Βιβλιο-

2. R. Kautzsch, *Kapitelstudien*, Βερολίνο-Λειψία, 1936, σ. 74. Οι Σωτηρίου, *Η Βασιλική*, σ. 247, τοποθετούν την ίδρυση του ναού στα "μέσα ή το δευτερον ήμισυ του 5ου αιώνα".

3. J.-M. Spieser, *Thessalonique du 4e au 14e siecle*, σ. 520, Ο Cormack, *The Byzantine Eye*, Variorum, 1989, II, σ.57, τοποθετεί το ναό στο 500 το αργότερο. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνει στο "The Making of a Patron Saint: The Powers of Art and Ritual in Byzantine Thessaloniki" *World Art Acts of the 26th Int. Congress of the History of Art*, (1986), 1989, εκδ. I. Lavin, τομ. 3, σ. 12. Ο Spieser αργότερα, "Remarques sur Saint - Demetrius de Thessalonique", *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ*, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη ΒΔ, Αθήνα, 1992, σ. 569, μεταφέρει τη χρονολόγηση στο 2ο τέταρτο του αιώνα και τις απόψεις του δέχεται ο Β. Brenk, "Zum Baukonzept von Hagios Demetrios in Thessaloniki" *Bild- und Formensprache der spätantiken Kunst*, 1994, 34 κ.ε.. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο Cormack, *The Byzantine Eye*, στις "Additional Notes and Comments", σ. 2, αποδέχεται ως πιθανή τη χρονολόγηση του Αγ. Δημητρίου στο 1ο τέταρτο του 6ου αιώνα.

4. Brenk, ο.π.

5. Πρόκειται, κυρίως, για ρωμαιοκαθολικούς ιστορικούς. πρβ. V. Saxer, λ. Demetrio, στο *Dizionario patristico e di antichita cristiane*. Ρώμη, 1988-89.

6. Πρβ. τον σχετικό προβληματισμό του Γ. Θεοχαρίδη, "Σίρμιον ή Θεσσαλονίκη. Επανεξέταση μιας κριτικής εξετάσεως της περί του αγίου Δημητρίου παραδόσεως" *Μακεδονικά* 16, 1976, 269-306.

θήκη του Φωτίου, η λατινική επιτομή του μαρτυρίου στον Αναστάσιο Βιβλιοθηκάριο και το μαρτύριο στο Συναξάριο της Κωνσταντινούπολης, είναι συνοπτικά και ανήκουν στους 9ο και 10ο αιώνες, ενώ το πιο ενδιαφέρον προμεταφραστικό κείμενο, η *Passio altera*, ένα εκτενές μαρτύριο, για το οποίο έχω αλλού υποστηρίξει⁷ ότι κατάγεται από ένα αρχικό μαρτύριο, που είχε πιθανώς συνταχθεί μέσα στους κόλπους της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης, παραμένει ουσιαστικά ανέκδοτο⁸. Εξίσου απρόσφορες για τη διαφώτιση της πριν το 600 περίπου μ. Χ. αρχαιότερης προσκύνησης είναι οι Διηγήσεις των Θαυμάτων του Αγίου⁹: άλλωστε η χρονολόγηση της τελικής τους σύνταξης και η ιστορική τους αξιοπιστία δέχθηκαν πρόσφατα έντονη αμφισβήτηση¹⁰. Είναι επομένως αναγκαίο να ξαναδούμε τα αρχαιολογικά δεδομένα, όπως προκύπτουν από παρατηρήσεις στο αναστηλωμένο κτίριο, τις ανασκαφικές εκθέσεις¹¹ και την τελική δημοσίευση του ναού¹², καθώς και από τις μεταγενέστερες δημοσιεύσεις.

Η άποψη των Γ. και Μ. Σωτηρίου συνοψίζεται σε δυο σημεία: Α. Ο ναός κτίστηκε όπως εν κατόψει σώζεται ως σήμερα και, Β. οι όποιες, ελάχιστες, μεταβολές, κυρίως στην ανωδομή και σε λεπτομέρειες της κάτοψης, συνέβησαν πρωτίστως με την ευκαιρία της ανοικοδόμησης του ναού μετά από πυρκαγιά που συνέβη στις αρχές του 7ου αιώνα και παραδίδεται στις Διηγήσεις των Θαυμάτων¹³. Το προτεινόμενο σχήμα παρουσιάζει τούτο το λογικό παράδοξο: Ενώ, σύμφωνα με τις ιστορικές και

7. Βλ. Α. Μένζος *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*. Αθήνα, 1994, όπου συγκρίνονται τα συνοπτικά με το εκτενές μαρτύριο, μαζί με κάποιες κριτικές διορθώσεις.

8. Τα μαρτύρια παρουσιάστηκαν ξανά από τον Χ. Μπακιρτζή στο, Χ. Μπακιρτζής και Α. Σιδέρη, *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου*, Αθήνα, 1997, με μετάφραση και αρχαιολογικά σχόλια, χωρίς όμως κριτική επέμβαση στα κείμενα.

9. Βασική έκδοση του P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demetrius*, Παρίσι, I, 1979, 2, 1981.

10. P. Speck, "De miraculis sancti Demetrii qui Thessalonicam profugus venit" *Varia*, 4, *Poikila Byzantina*, 12 Βόννη, 1993.

11. Γ. Σωτηρίου, "Εκθέσεις περί των εργασιών των εκτελεσθεισών εν τη ηρειπωμένη εκ της πυρκαϊάς βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1917-1918. Συμπλήρωμα Δελτίου 1918 ΑΔ 4, 1918 (1921). Του ιδίου, "Ανασκαφαί εν τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης" *ΠΑΕ* 1949, σ. 135-144

12. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης τ. 1 Κείμενον*, τ. 2 Λεύκωμα. Αθήνα, 1952.

13. P. Lemerle, *Recueils*, II, σ. 107 κ.ε.

αγιολογικές μαρτυρίες, η τιμή στον άγιο Δημήτριο στα πρώιμα παλαιο-χριστιανικά χρόνια περιορίζεται μέσα στα όρια της πόλης και αρχίζει να διαδίδεται ευρύτερα μόνο μετά τα μέσα του 7ου αι. και μάλιστα στους 9ο-12ο αιώνες, το κτίριο που φιλοξενεί την τιμή του Αγίου παραμένει μορφολογικά αμετάβλητο ήδη από το τέλος του 5ου αιώνα, με μικρές μόνον αυξητικές προσθήκες άπαξ, στις αρχές του 7ου αιώνα. Υπάρχουν, ωστόσο, σοβαρές ενδείξεις ότι το σχήμα της εξέλιξης του ναού δεν είναι τόσο απλό, αλλά, αντίθετα, το κτίριο εξελίσσεται παρακολουθώντας την διάδοση της φήμης του Αγίου. Στόχος μας είναι να εισφέρουμε στη διερεύνηση αυτών των ενδείξεων¹⁴.

Ο ναός και το ρωμαϊκό Λουτρό

Επανελημμένα παρατηρεί ο Σωτηρίου ότι στο κτίριο του ναού χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικές τοιχοποιίες με διαφορετικών μεγεθών πλίνθους και διαφορετικά συνδυαστικά μείγματα. Οι πλίνθοι στο σώμα του κυρίως ναού έχουν συνήθως διαστάσεις 40 × 30 × 4 εκ. και πάχος αρμού 5-6 εκ.¹⁵. Το πάχος του αρμού εμφανίζεται επίσης σε σχέδια και είναι τουλάχιστον 6 εκ.¹⁶. Ο ανασκαφέας παρατηρεί ότι οι πλίνθοι στο βόρειο τοίχο και στο νάρθηκα έχουν μεγαλύτερο μέγεθος, 50 × 34 × 4 έως 7 εκ.¹⁷, ενώ οι πλίνθοι στα υπερώα, τη βόρεια μικρή κιονοστοιχία -από τη νότια δεν κρατήθηκαν στοιχία- και τα πτερύγια έχουν μικρότερες διαστάσεις¹⁸. Όσον αφορά το συνδυαστικό μείγμα, παρατηρήθηκε σε χαμηλά σημεία στη ΒΔ γωνία και στο νάρθηκα χορήγι λευκό, χωρίς κεραμίδι¹⁹, στους τοίχους γενικά λευκό χορήγι με πρόσμειξη χονδρών τριμμάτων κεραμιδιού²⁰, ενώ στους ενδιάμεσους πεσσούς των κιονοστοιχιών, στα τόξα των πλαγίων κλιτών και των υπερώων, χρησι-

14. Πρβ. την παρατήρηση του Lemerle, ο.π., σ. 110: "Τόσο η χρονολόγηση της ίδρυσης του ναού, όσο και η υποτιθέμενη ανοικοδόμηση του 7ου αι. πρέπει να γίνουν αντικείμενο νέας αρχαιολογικής έρευνας".

15. Γ. Σωτηρίου, "Εκθεσις", σ. 20. Στην "Εκθεσιν" ο Σ. καταβάλλει προσπάθεια να καταγράψει το οικοδομικό υλικό του ναού, την οποία εγκαταλείπει όμως στη δημοσίευση (πρβ. Η βασιλική, σ. 235).

16. Η βασιλική, εικ. 18, όπου εικονίζεται ο δυτικός τοίχος του ναού. Την ίδια διάσταση παρατήρησα τις πλίνθους του βόρειου τοίχου του παρεκκλησίου της "κρύπτης".

17. "Εκθεσις", 20.

18. Στα πτερύγια και τα υπερώα: 29 × 29 × 2,5 εκ. ("Εκθεσις", σ. 21). Στη βόρ. μικρή κιονοστοιχία 38 × 37 × 3 ή 3,5 εκ. (ο. π., σ. 20 σημ. 3).

19. Ο. π., 20, σημ. 3.

20. Ο. π., 20, σημ. 2.

μοποιείται χορήγι ερυθρωπό με λεπτοτριμμένο κεραμίδι²¹. Πρέπει εδώ να προστεθεί ότι σημαντικά τμήματα τοίχων, σχεδόν το περίγραμμα του κυρίως ναού, ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα, ο ανατολικός τοίχος των πτερυγίων, η αφίδα και οι πεσσοί των μεγάλων κιονοστοιχιών, είναι με αμιγή πλινθοδομή και σε ορισμένα σημεία, όπως τα κάτω μέρη των πεσσών στις μεγάλες κιονοστοιχίες και στην παραστάδα του νάρθηκα, γίνεται χρήση εγγωνίων λίθων. Η πλινθοδομή, την οποία ο Σωτηρίου αποδίδει στο ναό του 5ου αιώνα, αρχίζει συνήθως ψηλότερα από τη στάθμη του δαπέδου και φθάνει ως το ύψος του δαπέδου των υπερώων. Χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας αυτής είναι ο παχύς αρμός, που φθάνει μιάμιση φορά το πάχος της πλίνθου.

Οι Σωτηρίου δίνουν δυο ερμηνείες στις διαφοροποιήσεις που εκθέσαμε παραπάνω. Οτι στην κατασκευή του ναού χρησιμοποιήθηκε προγενέστερο υλικό και ενσωματώθηκαν ολόκληρα τμήματα τοιχοποιίας του ρωμαϊκού λουτρού που, σύμφωνα με τις πηγές, υπήρχε στην ίδια θέση, και ότι στο ναό χρησιμοποιήθηκε υλικό διάφορης προέλευσης, το οποίο διαφοροποιείται επίσης ανάλογα με το σημείο και το είδος της κατασκευής. Η υπόθεση αυτή παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες: Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μπορεί αλλού να εξηγηθούν ως αποτέλεσμα κατασκευαστικής ανάγκης, όπως π. χ. μικρότερες πλίνθοι στα τόξα του υπερώου²², δεν είναι, όμως, δυνατό να δεχθούμε ότι στο ίδιο κτίριο δούλευαν συνεργεία που χρησιμοποιούσαν διαφορετικά υλικά και συνδυαστικά μείγματα. Αλλά και η υπόθεση ότι τμήματα του λουτρού ενσωματώθηκαν στο ναό πάσχει: Καθ' όλη τη διάρκεια των ερευνών δεν βρέθηκαν πουθενά κατασκευαστικά στοιχεία ή υλικά που χαρακτηρίζουν ένα λουτρό, στυλίσκοι υποκαύστων, πήλινοι αεραγωγοί, στάχτες και πηνία. Εξάλλου το οικοδομικό υλικό και οι τοίχοι των θερμών χώρων των λουτρών, καταπονημένοι καθώς είναι από τις θερμοκρασιακές μεταβολές και την υγρασία, είναι ακατάλληλοι για άλλες χρήσεις. Τα χαρακτηριστικά αυτά επιβεβαιώνονται και από τις πηγές, ιδίως το πλουσιότερο σε ιστορικές και τοπογραφικές λεπτομέρειες, εκτενές μαρτύριο, κατά το οποίο ο ιδρυτής του ναού Λεόντιος, ..κατά τὰς τῶν καμίνων καμάρας, ἄμα τοῦ τῶν θερμῶν ὑδάτων οἴκου καθελῶν καὶ περικαθάρας μετὰ καὶ τῶν ἐκεῖσε ὄντων δημοσίων ἐμβόλων καὶ προπινῶν, ἀνήγειρεν πάνσεπτον οἶκον τῷ μάρτυρι,"²³.

21. Ο. π., 20, σημ. 4.

22. Ο. π., 20, σημ. 3.

23. Βλ. Μέντζος, Το προσκύνημα, 86 κ.ε., ιδίως 90. Ανάλογη διατύπωση χρησιμοποιεί και ο Μεταφραστής: Καὶ τὸν μικρὸν οἰκίσκον... τοῖς περιβάλοις τε τοῦ λουτροῦ καὶ τῷ σταδίῳ ἀπειλημένον, καταστρέψας αὐτός, εἰς ναόν αὐτῷ τῷ ἅστει Θεσσαλονίκης ἐξ αὐτῶν ἐδείματο τῶν κρηπίδων.. PG 116, στ. 1200

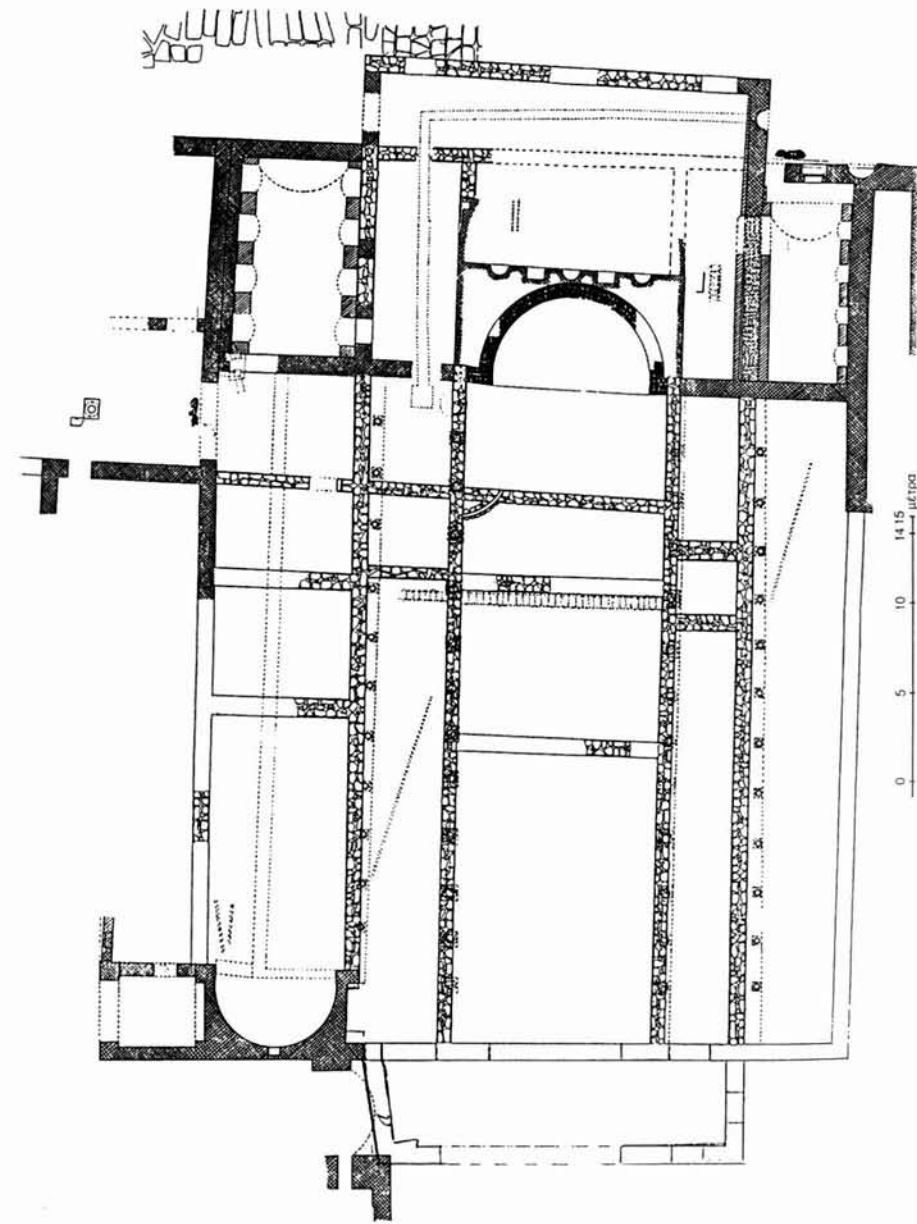
Ως κατεξοχήν ανήκοντα στο λουτρό θεωρούν οι Σωτηρίου κάποια θεμέλια που παρατήρησαν κατά την έρευνα των στυλοβατών του ναού: “Ανασκαφή κατά μήκος των κεντρικών κιονοστοιχιών από τας δυο αυτών πλευράς έδειξεν, ότι διά τα θεμέλια αυτών εχρησιμοποιήθησαν αρχαιότεροι ρωμαϊκοί τοίχοι,.....διαφόρου κλίσεως και ευθυγραμμίας και διαφόρου πάχους, εις τους οποίους προσετέθη θεμέλιον 0,30 μ. πάχους εκ της πλευράς των πλαγίων κλιτών, ίνα προσλάβουν το πάχος των κιονοστοιχιών”. Και παρακάτω: “Τα θεμέλια των πλαγίων διαμέσων κιονοστοιχιών, ευρέθησαν βαινόντα παραπλεύρως των τοίχων του ρωμαϊκού λουτρού”²⁴. Από τη συνεξέταση του κειμένου των Σωτηρίου και του παρένθετου πίνακα II, σελ. 38-40 (σχεδ. 1), διαπιστώνει κανείς ότι, πραγματικά, οι αρχαιότεροι αυτοί τοίχοι συμπίπτουν με τις βασικές γραμμές του ναού: Δυο σκέλη ισχυρού τοίχου, ρωμαϊκά κατά Σωτηρίου, που ξεκινούν από τους ώμους μιας αρχαιότερης ημικυκλικής αφίδας (γι’αυτήν βλ. αμέσως παρακάτω), διαχωρίζουν στη στάθμη του θεμελίου τον κυρίως ναό από το εγκάρσιο κλίτος. Άλλοι τοίχοι, πάλι, χρησιμοποιήθηκαν ως θεμέλια των κεντρικών στυλοβατών του ναού. Παράλληλα προς τα θεμέλια των πλαγίων κιονοστοιχιών βαινούν επίσης αρχαιότεροι τοίχοι, οι οποίοι ενμέρει συμπίπτουν και ενμέρει αποκλίνουν από τους στυλοβάτες²⁵, οι αποκλίσεις όμως από την ευθεία του άξονα του κτιρίου παρατηρούνται κατά το πλείστον στους νεότερους στυλοβάτες, που καμπυλούνται ή αποκλίνουν από την ευθυγραμμία του κτιρίου.

Ο ημικυκλικός τοίχος που αποκαλύφθηκε στις έρευνες του 1948 σε απόσταση 6,40 μ. δυτικά της αφίδας (σχεδ. 2), με την ίδια καμπυλότητα, διαστάσεις και προσανατολισμό, θεωρήθηκε από τους ανασκαφείς ότι ανήκε αρχικά στο λουτρό και αργότερα στον “οικίσκο” των πηγών²⁶. Οι απολήξεις του αφιδωτού τοίχου συνδέονται με δυο ευθύγραμμα σκέλη θεμελίων πάνω στο ίχνος το οποίο, βαινόντας από βορρά προς νότο χωρίζει το ναό από το εγκάρσιο. Τα θεμέλια αυτά συνδέονται με το σύστημα των παράλληλων θε-

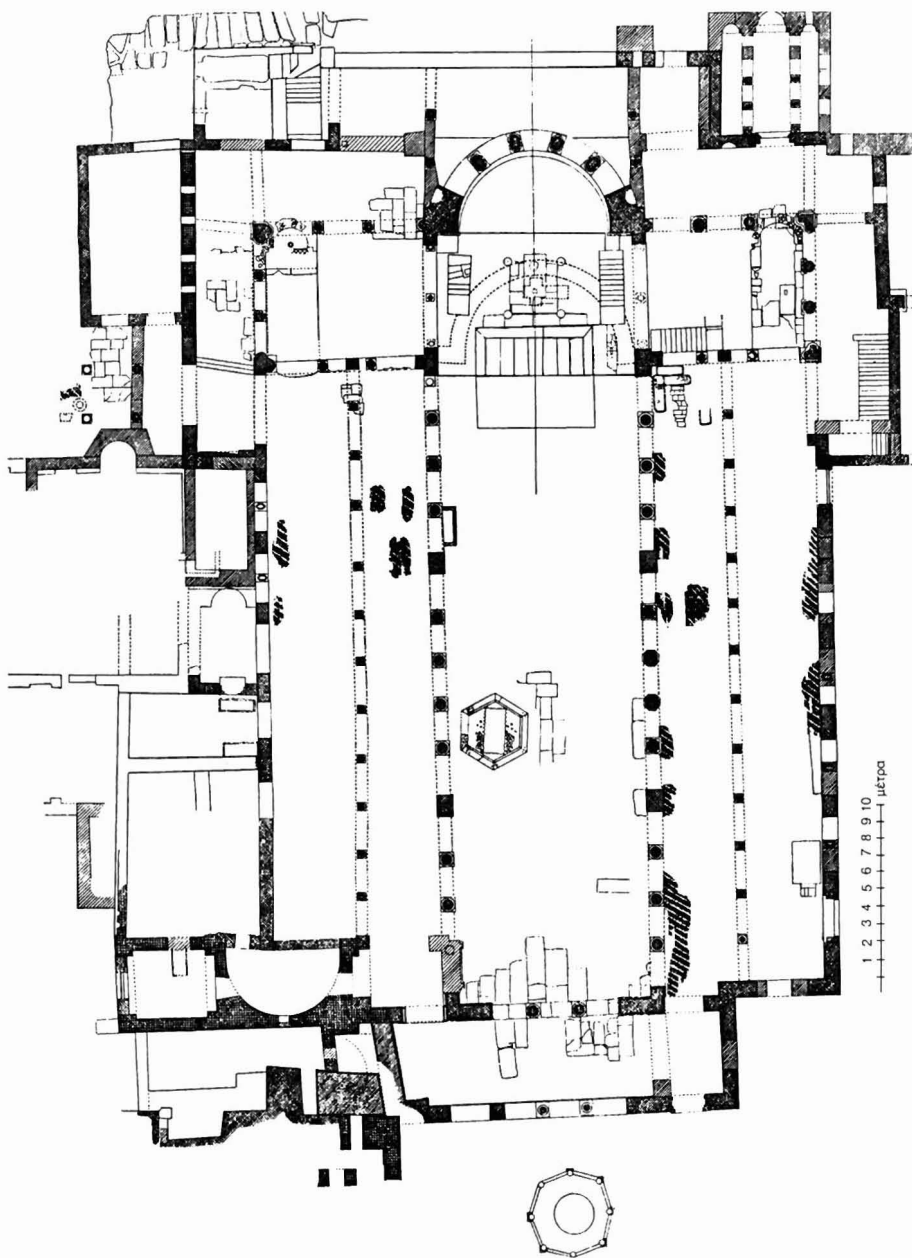
24. Η Βασιλική, σ. 96, επίσης, σ. 35 και 39 για τους μεγάλους και τους πλαγίους στυλοβάτες.

25. “Ανασκαφή κατά μήκος των κεντρικών κιονοστοιχιών από τας δυο αυτών πλευράς έδειξεν, ότι διά τα θεμέλια αυτών εχρησιμοποιήθησαν αρχαιότεροι ρωμαϊκοί τοίχοι, ως εγένετο λόγος ανωτέρω (σελ. 35) διαφόρου κλίσεως.

26. Γ. Σωτηρίου, “Ανασκαφαί εν τη βασιλική του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης” ΠΑΕ 1949 (1950), 136 κ.ε. Την ερμηνεία αυτή υποστήριξε αργότερα, αντικρούοντας διαφορετικές ερμηνείες των Πελεκανίδη και Θεοχαρίδη, η Μ. Σωτηρίου: “Ο οικίσκος της παραδόσεως και ο τάφος του αγίου Δημητρίου” Ελληνικά 24, 1971, 372- 74. Την ίδια ερμηνεία έδωσε ο Lemerle, BCH 77, 1953, σ. 669-670.

Σχ. 1. Τα παλαιότερα θεμέλια της βασιλικής (Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγ. Δημητρίου).

Σχ. 2. Κάτοψη της βασιλικής μετά τις έρευνες (Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγ. Δημητρίου).

μελιών κάτω από τους στυλοβάτες του ναού. Σύμφωνα με τους Σωτηρίου, ο αρχικός ναός, ο οικίσκος, όπως συναγεται από τις σποραδικές αναφορές, με ευκαιρία, κυρίως, την έρευνα των δαπέδων, εκτεινόταν κατά μεν το πλάτος και πέραν του μέσου κλίτους και κατά μήκος περίπου ως το μέσον του ναού²⁷. Αλλά ο οικίσκος των πηγών, όπως τουλάχιστον σκιαγραφείται στα κείμενα, δεν θα μπορούσε να έχει ούτε τη μορφή, ούτε τις διαστάσεις, ούτε, κυρίως, την αφίδα που θέλησαν να του αποδώσουν οι Σωτηρίου. Θάπρεπε να αναπαρασταθεί μάλλον σαν ένα κτίσμα για τέλεση νεκροδείπνων, ταφικό τρικλίνο ή cella funeraria, με μικρές διαστάσεις, περίπου σαν αυτά που βρίσκονται σε παλαιοχριστιανικά νεκροταφεία²⁸, με χαρακτηριστικότερο ένα παράδειγμα από το ανατολικό νεκροταφείο των Φιλίππων²⁹. Είναι επίσης ασυμβίβαστο με την υπόθεση του οικίσκου το γεγονός ότι η αποδιδόμενη σ' αυτόν αφίδα βρίσκεται στον ίδιο ακριβώς άξονα με την αφίδα του σημερινού ναού³⁰ και έχει χορδή 9,6 μ., όση περίπου και η χορδή της αφίδας του ναού, γιατί τα χαρακτηριστικά αυτά δεν ταιριάζουν στη μορφολογία των κτισμάτων με τα οποία συγκρίνεται.

Οι Σωτηρίου ονομάζουν τα παράλληλα θεμέλια κάτω απ' το ναό ρωμαϊκές εμβόλους ή στοές, υπονοώντας προφανώς ότι αποτελούσαν τμήμα ενός περιστυλίου, χωρίς παράλληλα να προχωρούν σε αποκατάσταση του ρωμαϊκού λουτρού. Δηλώνουν, αφετέρου, ότι ο οικίσκος με την αρχαιότερη αφίδα, "κατελάμβανε το ανατολικόν τμήμα του λουτρού", επομένως τον θερμό οίκο (caldarium). Κάτι τέτοιο είναι όμως αδύνατο διότι, αν τα θεμέλια κατά μήκος του ναού ανήκουν στο περιστύλιο του γυμνασίου και η αφίδα στο caldarium, δεν απομένει χώρος για το υπόλοιπο λουτρό. Εξάλλου

27. Η Βασιλική, σ. 99: "...το δε χαμηλότερον (δάπεδον), όπερ περιορίζεται μέχρι περίπου του μέσου του (κεντρικού) κλίτους, εις τον οικίσκον." Αλλά στην ίδια στάθμη παρατηρήθηκαν υποστρώματα δαπέδων και στα τέσσερα πλάγια κλίτη (Ο.π., σ. 97: - 0,82 μ. στο νότ. πρώτο πλάγιο, ενώ στα εξωτερικά πλάγια, σε - 0,87μ. στο νότιο και - 0,86μ. στο νότιο). Την ανακολουθία επισημαίνει και ο Spieser, *Thessalonique*, σ. 173.

28. Πρβ. κτίσμα στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. Ε. Μαρκή, "Πρωτοχριστιανικές παραστάσεις και θέματα που μιμούνται την κοσμική ζωγραφική σε ταφικό συγκρότημα της δυτικής νεκρόπολης της Θεσσαλονίκης" ΔΧΑΕ (Δ') 19, 1996-97, σ. 125.

29. Τετράγωνο κτίσμα με δυο στηρίγματα και τετρακλίνη στέγη, πάνω από ταφή στο ανατολικό νεκροταφείο των Φιλίππων: Ch. Pennas, "Early Christian Burials in Philippi" στο, *Essays in Honour of C. Mango* (*ByzFors* 21, 1995), σ. 215 κ.ε.

30. Α. Μένζος, *Το προσκύνημα*, σ. 42. Ο Brenk, "Baukonzept", σ. 36 κ.ε., έμμεσα προτείνει ότι η αφίδα ανήκει σε προγενέστερη φάση του ναού.

στα δυτικά του ναού υπήρχε, πάντα κατά τους Σωτηρίου, το στάδιο³¹ και ο χώρος προς βορρά καταλαμβάνεται ήδη από ερείπια λουτρού. Κοντολογής, κανένα εύρημα κάτω απ' το σημερινό δάπεδο του ναού δεν μπορεί με ασφάλεια να αποδοθεί στο ρωμαϊκό λουτρό, πράγμα που συμφωνεί με τις πηγές, όπου σημειώνεται ότι το λουτρό καταστράφηκε πλήρως για να κτισθεί ο χριστιανικός ναός³².

Οι παρατηρήσεις των Σωτηρίου σχετικά με τις στάθμες των δαπέδων, παρά τις ελλείψεις τους —απουσία κοινού σημείου αναφοράς, μη χρήση οργάνου για υψόμετρα— είναι διαφωτιστικές: Όπως παρατήρησε και ο Spieser³³, τα δάπεδα μπορούν να αναχθούν σε τρεις ομάδες, από τις οποίες η αρχαιότερη, σε σχετικό βάθος 0,82 -0,87 μ. κάτω απ' τα δάπεδα του 1917, παρατηρήθηκε στο μέσο κλίτος, στο πρώτο νότιο κλίτος και σε κάπως χαμηλότερη στάθμη στα εξωτερικά πλάγια κλίτη³⁴. Του δαπέδου αυτού στο μέσο κλίτος βρέθηκε μόνον το υπόστρωμα από κουρασάνι, στο νότιο όμως κλίτος αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου χονδροειδούς ψηφιδωτού, από λευκές πλακοειδείς ψηφίδες, που διακόπτεται από κόκκινη ταινία με το ίδιο χονδροειδές ψηφιδωτό³⁵. Το δάπεδο αυτό, αν κρίνουμε από την περιγραφή και τη φωτογραφία, συνδέεται στενά με το αρχαιότερο δάπεδο που βρέθηκε στους κύριους χώρους της “κρύπτης”³⁶. Επίσης, παρουσιάζει μεγάλη υψομετρική διαφορά από τα άλλα δυο δάπεδα και, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι βάσεις των κιόνων του υπάρχοντος ναού πατούν ενμέρει επάνω του και το καλύπτουν, ενώ, όπως συνάγεται, το δάπεδο είναι σύγ-

31. *Η Βασιλική*, σ. 36. Για το στάδιο έχουν πρόσφατα διατυπωθεί διάφορες απόψεις. βλ. σχετ. Γ. Βελένης και Π. Βελένη, “Ρωμαϊκό θέατρο στη Θεσσαλονίκη” *ΑΕΜΘ* 3, 1989, σ. 241-256.

32. Βλ. παραπ., σημ. 23. Οι Σωτηρίου, *Η βασιλική*, σ. 59, στηρίζουν την αντίθετη άποψη σε λανθασμένη ανάγνωση του αντίστοιχου χωρίου στον Φώτιο, ο οποίος, όμως, δεν γράφει “ἐν αὐτοῖς ἐρειπίοις τοῦ λουτροῦ”, αλλά “ἐν αὐτοῖς ἐρειπίοις ἐν οἷς τὴν σφαγὴν ὑπέστη”, εννοώντας “τὰς τῶν καμίνων καμάρας” όπου φυλακίστηκε.

33. *Thessalonique*, σ. 173.

34. *Η Βασιλική*, σ. 96 και 97.

35. Ο.π., σ. 97 και εικ. 33 (στο κείμενο λανθασμένα αναφέρεται εικ.34).

36. Κ. Τσιγαρίδα, “Νέα ανασκαφικά ευρήματα στην κρύπτη του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης” *ΑΕΜΘ* 2, 1988, σ. 257 και σημ. 1 και 2. Η Τσιγαρίδα υπαινίσσεται για το ψηφιδωτό μια χρονολόγηση στον 5ο αιώνα. Βλ. επίσης, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 277. Η Ατζακά δέχεται ότι το δάπεδο αυτό ανήκει στην πρώτη χριστιανική βασιλική.

χρονο με τα θεμέλια των αρχαιότερων τοίχων για τους οποίους έγινε επίσης λόγος παραπάνω³⁷.

Το συγκρότημα της “κρύπτης”

Θα χρειαστεί εδώ μια λεπτομερέστερη εξέταση του συγκροτήματος των χώρων που εκτεινόταν στο επίπεδο του αρχαίου δρόμου, προς Ανατολάς και σε χαμηλότερη στάθμη του τρίκλιτου ναού και ονομάστηκε κρύπτη. Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες του συγκροτήματος έγιναν αντικείμενο ανασκαφικής έρευνας³⁸, εδώ περιοριζόμαστε μόνον σε γενικές παρατηρήσεις. Η διαμόρφωση των κατόψεων δείχνει ότι οι εξωτερικοί τοίχοι και τα θεμέλια των στυλοβατών του δρομικού κτιρίου προχωρούν προς ανατολάς, μέσα στο χώρο της κρύπτης και κατόπιν κάμπτονται σε ορθή γωνία προς βορρά και νότον αντίστοιχα, ώστε να συναντηθούν σχηματίζοντας δυο ενάλληλα Πι (σχεδ. 3). Στο σχέδιο παρακολουθούνται με βεβαιότητα, κυρίως οι τοίχοι του εξωτερικού Πι· αντίθετα αυτοί του εσωτερικού διακρίνονται δυσκολότερα, διότι λειτουργούσαν ως στυλοβάτες και εξ αρχής δεν εξείχαν από το δάπεδο· μόνον ένα τμήμα τους αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του χώρου. Είχε επομένως ο χώρος μορφή τρίσπου αιθρίου, με τη βόρεια στοά πλατύτερη της νότιας, όπως ακριβώς στο ναό το βόρειο κλίτος είναι πλατύτερο του νοτίου. Το αίθριο, που ήταν, σύμφωνα με τις ενδείξεις των ιχνών, αρχικά ξυλόστεγο, εφόσον τα πάχη των τοίχων δεν επιτρέπουν άλλη λύση στέγασης³⁹, επικοινωνούσε με το ναό με δυο θύρες, από μια στο μέσο του ανατολικού τοίχου κάθε κλίτους, από τις οποίες η βόρεια διατηρείται ακόμη, φραγμένη, ενώ της νότιας διακρίνονται οι σταθμοί, ως διαφορά τοιχοποιίας, στον πίν. ΙΙΙ της δημοσίευσης των Σωτηρίου. Όταν στο δυτικό τοίχο της νότιας στοάς προσκολλήθηκε το “παρεκκλήσιο της κρύπτης”, η θύρα οδηγούσε σ' αυτό και φράχθηκε πιθανώς όταν ανοίχθηκε η κλίμακα επικοινωνίας του “παρεκκλησίου” με το Ιερό Βήμα του ναού⁴⁰. Το αίθριο συμπληρωνόταν στη δυτική πλευρά, στον τοίχο που εφάπτεται εξωτερικά της αρχαιότερης αψίδας⁴¹ με μνημειακή κρήνη, για την οποία έχω

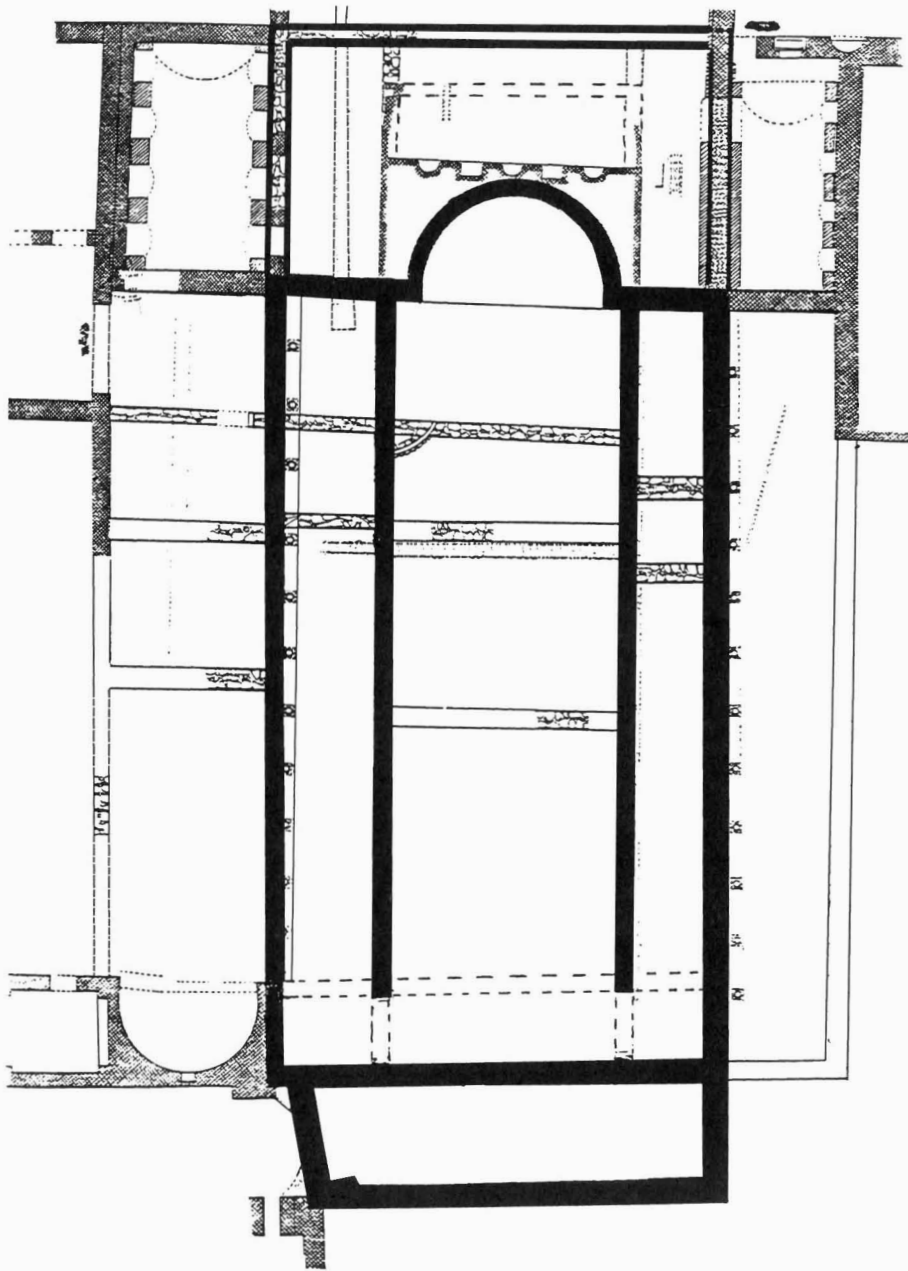
37. Με το δάπεδο αυτό ασχολείται ο Spieser, *Thessalonique*, σ. 173 κ.ε. και καταλήγει ότι δεν μπορεί ν' αποκλειστεί η πιθανότητα να ανήκει στον χριστιανικό ναό.

38. Με τη μελέτη της ασχολείται η Κ. Τσιγαρίδα, βλ., “Νέα ευρήματα” *ΑΕΜΘ* 2, 1988, σ. 257 κ.ε. Προβλ. επίσης την ανακοίνωση της ίδιας στο συμπόσιο αυτό.

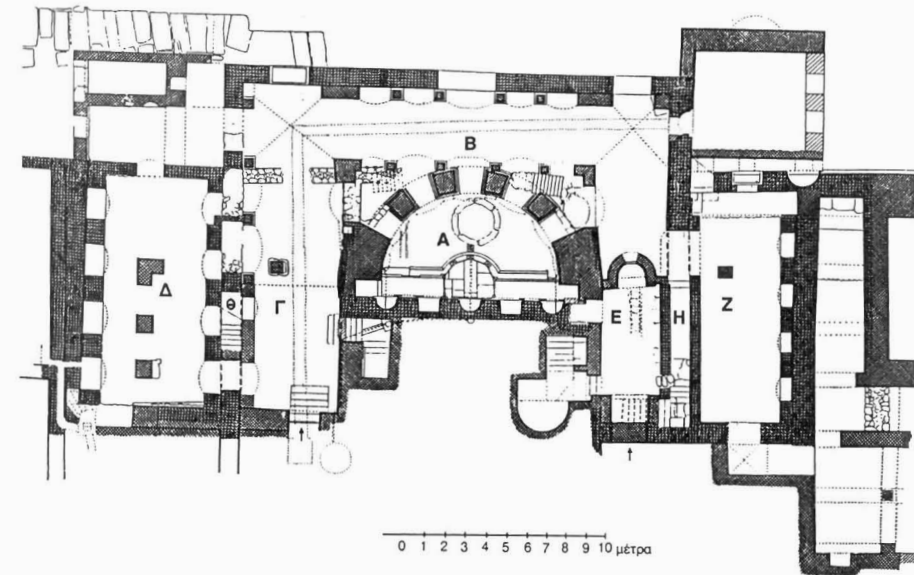
39. Την υπόθεση ξυλόστεγου αιθρίου επρότεινα ήδη στο *Προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου*, σ. 49 κ.ε.

40. Για την κλίμακα επικοινωνίας βλ., *Η Βασιλική*, σ. 110-111.

41. *Η Βασιλική*, σ. 45 κ.ε. (Το αγίασμα της κρύπτης)

Σχ. 3. Αποκατάσταση της κάτοψης του αρχαιότερου ναού

Σχ. 4. Κάτοψη της κρύπτης (Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγ. Δημητρίου).

μιλήσει αλλού⁴².

Οι Σωτηρίου θεωρούν το χώρο της κρύπτης, "ισόγειον.. συγκρότημα του αρχαίου λουτρού.." ⁴³ και τους θόλους που καλύπτουν τους χώρους ρωμαϊκούς, παρατηρούν μάλιστα, στην κατασκευή δυο ρωμαϊκές φάσεις, με τρίτη φάση στη χριστιανική εποχή (θόλος Β και ανατ. τμήμα των Γ και Ε, στο σχεδ. 4). Οι χώροι αποκαλούνται καμάρες "των καμίνων", χωρίς παραπέρα αιτιολόγηση⁴⁴: Πρόκειται για τέσσερις επιμήκεις καμαροσκέπαστους, με κατεύθυνση από ανατολών προς δυσμάς χώρους, στο σχέδιο Δ, Γ, Ε και Ζ. Πράγματι, χώροι επιμήκεις, στεγασμένοι με ημικυλινδρικές καμάρες, συναντώνται εμπρός από τις εισόδους των "καμίνων" (praefurnia, προπνιγεία) στα caldaria των μεγάλων λουτρών⁴⁵. Ωστόσο, επειδή οι χώροι αυτοί κατά τους Σωτηρίου δεν υπέστησαν καμμία μεταβολή, θα έπρεπε να διατηρούν επίσης στοιχεία της αρχικής τους χρήσης, ίχνη του στομίου της καμίνου, της στήριξης του λέβητα, της καπνοδόχης, στάκτες,

42. Το προσκύνημα, σ. 45 κ.ε., ιδίως σ. 49.

43. Η Βασιλική, σ. 47

44. Η Βασιλική, σ. 43 κ.ε.

45. E. Broedner, *Die roemischen Thermen und das antike Badewesen*. Darmstadt 1983, Z49b

αιθάλη ή ίχνη της υψηλής θερμοκρασίας στους τοίχους, πράγμα που δεν συμβαίνει. Είναι επίσης παράδοξο ότι δεν σώθηκε η κάμινος εμπρός από τον καμπύλο τοίχο της αρχαιότερης αφίδας, η οποία εν προκειμένω θα έπρεπε να αποτελέσει την κύρια πύελο του θερμού οίκου. Αλλά ο τοίχος, όχι μόνο δεν έχει ίχνη έντονης θερμότητας, αλλά εφάπτεται στον τοίχο της κρήνης, μέσα στον οποίο βρίσκονταν οι σωλήνες παροχής του ψυχρού νερού (βλ. σχέδ. 1). Ας σημειωθεί, επιπλέον, ότι η κρήνη, όπως δέχονται και οι Σωτηρίου, είναι σύγχρονη με την αφίδα. Τέλος, οι χώροι Δ-Γ και Ε-Ζ εφάπτονται μεταξύ τους, πράγμα που δεν μπορεί να συμβαίνει αν ήταν αρχικά προθάλαμοι καμίνων. Επίσης, αν η στάθμη των χώρων της κρύπτης αντιστοιχούσε στο επίπεδο των υποκαύστων, αφού η διαφορά στάθμης από το επίπεδο χρήσης του ναού είναι πάνω από δυο μέτρα, θα έπρεπε να διατηρούνται κάτω από το δάπεδο του ναού τουλάχιστον τα ίχνη, αν όχι και ολόκληροι οι στυλίσκοι των υποκαύστων. Δεν στέκουν επίσης οι ερμηνείες των διαδρόμων που προέκυψαν από την καθαίρεση των τοίχων του εξωτερικού Πι, στην προέκταση των εξωτερικών τοίχων του αρχαίου ναού, ως θερμαντικών διαδρόμων· οι διάδρομοι αυτοί, σύμφωνα με την ερμηνεία που τους δίδουν οι Σωτηρίου, δεν είχαν ανάγκη θέρμανσης, ούτε μετέφεραν θερμότητα⁴⁶. Μη πειστική είναι επίσης η ερμηνεία των τοξωτών ανοιγμάτων στο νότιο τοίχο του χώρου Ζ ως “καμίνων”⁴⁷. Η τομή των ανοιγμάτων σε σχήμα αντίστροφου γάμμα (βλ. εικ. 50 στη δημοσίευση των Σωτηρίου), με κατεύθυνση σχεδόν κάθετη προς τα άνω, θα ταίριαζε περισσότερο σε καπνοδόχη⁴⁸, αν δεν γνωρίζαμε ότι ο χώρος Ζ ούτε διέθετε εστία ούτε θερμαινόταν⁴⁹. Εξάλλου για κανέναν από τους καμαροσκεπείς χώρους δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η καμάρα ανήκει στην αρχική φάση των καθέτων τοίχων: Στους χώρους Δ

46. Οι Σωτηρίου, *Η Βασιλική*, σ. 57, ορθά πιστεύουν ότι οι κλίμακες πρόσβασης που δημιουργήθηκαν στους χώρους που προέκυψαν από την καθαίρεση των τοίχων έγιναν στο 10ο αιώνα. Θα ήταν απλούστερο να υποθέσουν ότι τότε έγινε και η καθαίρεση των τοίχων.

47. Ο.π., σ. 49, και πιν. 10α.

48. Πρβ. την τομή καπνοδόχης στις Θέρμες του Καρακάλλα, E. Broedner, *Untersuchungen an den Karakallathermen*. Βερολίνο 1951, εικ. 10α.

49. Για τους ίδιους λόγους δεν μπορεί να γίνει δεκτή και η ερμηνεία του Πελεκανίδη, “Γραπτή παράδοση και εικαστικές τέχνες για την προσωπικότητα του Αγίου Δημητρίου” *Μελέτες χριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 303-316, ότι ήταν αεριουλκοί, αφού οι χώροι δεν θερμαινόταν.

και Ζ οι καμάρες στηρίζονται σε πεσσούς προσαρτημένους στους κυρίους τοίχους ή σε ιδιαίτερους τοίχους χωρίς αυτούς, η στήριξη των καμαρών είναι αδύνατη. Το ίδιο ισχύει για τον εγκάρσιο χώρο Β και το ανατολικό τμήμα των χώρων Γ και Ε. Εδώ οι πεσσοί της δυτικής πλευράς του Β φαίνεται ότι μπήκαν αργότερα από την αφίδα του υπάρχοντα ναού. Προσεκτική παρατήρηση δείχνει ότι οι δυο μεσαίοι πεσσοί υποχωρούν ελαφρά προς τα ανατολικά για να κάνουν χώρο για τους πεσσούς της αφίδας. Επίσης, καθώς σχεδόν εφάπτονται στους μεγάλους πεσσούς της αφίδας, είναι φανερό, ότι αν είχαν προηγηθεί, θα έπρεπε να ξηλωθούν για την εγκατάσταση των ισχυρών και βαθύτερων θεμελίων της αφίδας⁵⁰. Επομένως, η κάλυψη των χώρων με καμάρα ανήκει σε μεταγενέστερη επέμβαση· η αρχική θα ήταν μάλλον με ξύλινες στέγες. Η οργάνωση των καμαρών δείχνει ότι δεν έγιναν συγχρόνως· οι χώροι Ζ καλύφθηκαν πριν από τον πίσω διάδρομο και, μάλιστα, η κάλυψη του διαδρόμου με καμάρες έγινε μετά την κατασκευή της αφίδας του ναού, διότι, όπως είδαμε, τα δυτικά στηρίγματα της ανατ. στοάς υποχωρούν ελαφρά για να συμμορφωθούν προς την καμπύλη διάταξη των πεσσών της αφίδας.

Το εγκάρσιο κλίτος

Διαφωτιστικές είναι επίσης οι διάσπαρτες παρατηρήσεις των Σωτηρίου για το εγκάρσιο, που παρουσιάζει αρκετές “ανωμαλίες” (μερικές από αυτές, δυστυχώς “διορθώθηκαν” με την αναστήλωση), και τη σύνδεση του με τον κυρίως ναό. Στο ναό πριν την πυρκαγιά, λοιπόν, παρατηρείται ότι οι εξωτερικοί τοίχοι των πτερυγίων δεν είναι συμμετρικοί ούτε προς το ναό ούτε μεταξύ τους, ότι η τοιχοδομία τους δεν είναι παντού η ίδια⁵¹, ότι ο εξωτερικός τοίχος του νοτίου πτερυγίου έχει καταστρέψει τμήμα του εξωτερικού τοίχου του ναού, που συνεχιζόταν προς ανατολάς και δίνεται η “εντύπωση ανωμάλου ενσφηνώσεως της αφίδας μεταξύ των

50. Οι Σωτηρίου, ο.π., σ. 44 ισχυρίζονται ότι οι θόλοι είναι ρωμαϊκοί, επειδή τους διατρύπουν τα θεμέλια των κιόνων του πτερυγίου, αλλά αυτό θα ισχύει μόνον αν δεχθούμε ότι τα πτερύγια είναι σύγχρονα με τον αρχικό ναό. Βλ. σχετ. Παρακάτω. Επίσης στο ίδιο, σ. 43-44, θεωρούνται οι λαξευτοί λίθοι στους πεσσούς που στηρίζουν την υπάρχουσα αφίδα ότι ανήκουν σε αρχαιότερη εποχή (προρωμαϊκή). Όμως οι τοιχοποιίες αυτές, με αρχιτεκτονικά μέλη και αναθηματικό υλικό σε δεύτερη χρήση (βωμοί), όχι μόνον δεν είναι αρχαίες αλλά, τουλάχιστον, συνηθίζονται στο τέλος της όψιμης αρχαιότητας και, στην περίπτωση αυτή, προέρχονται από τη διάλυση του μνημειακού συγκροτήματος της Αγοράς.

51. *Η Βασιλική*, σ. 117.

στοών των πτερυγίων⁵². Επίσης, τα τόξα των στοών είναι ασύμμετρα, "κατά το πλείστον τα μεσαία μικρότερα των εκατέρωθεν," και "...παρουσιάζουν πολλές ανωμαλίας μαρτυρούσας επανειλημμένες επισκευές"⁵³. Σοβαρότερες είναι οι αποκλίσεις των δυο δυτικών κιονοστοιχιών⁵⁴. Τέλος, τα δάπεδα των στοών του εγκαρσίου είναι γενικά σε υψηλότερη στάθμη⁵⁵ και από τους εσωτερικούς χώρους των πτερυγίων και από το δάπεδο της αψίδας γενικά η στάθμη του βορείου πτερυγίου είναι υψηλότερη της αψίδας, και αυτή με τη σειρά της είναι υψηλότερη από τη στάθμη του νοτίου πτερυγίου⁵⁶. Πιο περίεργο είναι όμως το γεγονός ότι οι ανατολικές απολήξεις των κιονοστοιχιών των πλαγίων κλιτών απέληγαν σε εγκαρσίως επιμήκεις πεσσούς, που δεν είχαν καμμιά σύνδεση με τις δυτικές στοές των πτερυγίων⁵⁷ (σχεδ. 2). Αυτή η εικόνα έκανε αρκετούς από τους παλαιότερους μελετητές του μνημείου να θεωρήσουν το εγκάρσιο ως αποτέλεσμα διασκευής ή προσθήκης στο σώμα του ναού⁵⁸. Ο Spieser, παίρνοντας υπόψη μερικές από τις ανωμαλίες που αναφέραμε παραπάνω, συμπεραίνει ότι το εγκάρσιο παρουσιάζει σαφή ίχνη μετασκευών, παραμένει ωστόσο και αυτός προσκολλημένος στην άποψη των Σωτηρίου ότι το εγκάρσιο αποτελεί συστατικό μέρος της αρχικής αρχιτε-

52. Ο.π.

53. Ο.π., 121.

54. Ο.π.: "Την μεγαλύτεραν ασυμμετρίαν παρουσιάζουν τα τόξα των δυτικών κιονοστοιχιών, έχοντα το μεσαίον κατά εν μέτρον μικρότερον των άλλων."

55. Ο.π.: "Τα δάπεδα αυτών (των πτερυγίων) ευρίσκοντο εις επίπεδον ικανώς υψηλότερον των κλιτών της βασιλικής και άνισον."

56. Ο.π., 125.

57. "Προς ανατολάς αι κιονοστοιχίαι, καταλήγουσαι εις πεσσόν, έμενον μετέωροι εις το μέσον των δυο δυτικών κίωνων του πτερυγίου", ο.π., σ. 95. επίσης, "αι διάμεσοι κιονοστοιχίαι των πλαγίων κλιτών της βασιλικής έφθανον μέχρι των πορφυρών κίωνων των πτερυγίων, καταλήγουσαι,....εις πεσσόν, όστις παρενεβάλλετο εις το μέσον του μεσαίου αυτών τόξου κατά τρόπον όλως ασύνδετον οικοδομικώς", ο.π., σ. 125. Η λύση που προτείνεται, ο.π., σ. 130, για την "κακότεχρον συνύπαρξιν", δέχεται ότι οι δυτικές κιονοστοιχίες των πτερυγίων αντικατέστησαν αρχικές πεσσοστοιχίες με άλλα μήκη τόξων, από τις οποίες απέμειναν μετά την επισκευή του 7ου αι., οι πεσσοί της απόληξης των κιονοστοιχιών. Αλλά αν αυτό συνέβη, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι η δυτική στοά των πτερυγίων ήταν διαφορετική από τις υπόλοιπες και σε άλλη θέση, με προφανείς συνέπειες για όλο το σύστημα των στοών. Εξάλλου οι βάσεις των κίωνων στις δυτικές στοές είναι βαθύτερα από ότι οι υπόλοιπες.

58. Πρόκειται, σύμφωνα με τους Σωτηρίου, ο.π., σ. 65-66, για τους Texier και Pullan, τον Holzinger, τον Uspenskij και τον Diehl.

κτονικής σύλληψης του ναού⁵⁹.

Η εξήγηση που δίνεται από τους Σωτηρίου για τις ανωμαλίες του εγκαρσίου είναι ότι αυτές οφείλονται στην παρακολούθηση των υποκειμένων κατασκευών της κρύπτης: "...το χαμηλόν ισόγειον ..συγκρότημα διετηρήθη ολόκληρον δια να χρησιμεύση κατ' αρχήν ως κρηπίδωμα του εγκαρσίου κλίτους της βασιλικής"⁶⁰, οι τοίχοι των πτερυγίων "συνέχονται προς τοίχους της κρύπτης"⁶¹, "οι ισχυροί τοίχοι και θόλοι του λουτρού εχρησιμοποιήθησαν ως κρηπίδωμα του εγκαρσίου κλίτους και της ανατολικής εν γένει πλευράς της βασιλικής, η διαμόρφωσις των οποίων ενιαχού εξηγήθη εκ των προϋπαρχόντων τούτων κτισμάτων.."⁶² (σχεδ. 1). Ο συλλογισμός των συγγραφέων ότι το εγκάρσιο αναγκάζεται να ακολουθήσει τις ανωμαλίες της κρύπτης έχει προφανείς αδυναμίες: Καταρχήν, η διαπίστωση ότι τα θεμέλια του εγκαρσίου παρακολουθούν τους τοίχους της κρύπτης δεν ισχύει πάντα: ένα μέρος του νότιου εξωτερικού τοίχου του εγκαρσίου και ο νότιος κίονας της ανατ. στοάς του νότιου πτερυγίου, καθώς, επίσης, ο νότιος κίονας της ανατ. στοάς και ολόκληρη η βόρεια στοά του βόρειου πτερυγίου χρησιμοποίησαν ιδιαίτερο θεμέλιο, καταστρέφοντας τοίχους ή διατρυπώντας τους υπάρχοντες θόλους της κρύπτης. Κυρίως όμως, δεν υπήρχε λόγος να δεσμευθεί ο αρχιτέκτονας του ναού με παλαιότερους τοίχους ή θόλους, εφόσον αυτοί, ως μέρη του θερμού οίκου των θερμών⁶³, ήταν καταπονημένοι και παλαιοί, άρα στατικά ανεπαρκείς, και ασφαλώς δεν είχαν προφανή λόγο υπαρξης στο χριστιανικό κτίριο⁶⁴. Θα ήταν απλούστερο να καθαιρεθούν οι προγενέστερες κατασκευές μέχρι τα θεμέλια, όπως συνέβη στο υπόλοιπο κτίριο, ή θα μπορούσαν να αγνοηθούν τα αρχαιότερα στοιχεία και να θεμελιωθούν οι νέοι τοίχοι σε κανονικό σχέδιο. Αλλά και άν ακόμη ο συλλογισμός των Σωτηρίου ίσχυε, θα μπορούσε να ερμηνεύσει τις ασυμμετρίες του εγκαρσίου στο οριζόντιο επίπεδο, όχι όμως και στο κάθετο, δηλαδή τις διαφορές ανάμεσα στις στάθμες των διαφόρων μερών του. Επομένως, η θέση ότι η κρύπτη ανήκει στη ρωμαϊκή φάση ελέγχεται ως αβάσι-

59. *Thessalonique*, σ. 19560. *Η Βασιλική*, σ. 37.

61. Ο.π., σ. 117.

62. Ο.π.

63. Ο.π., σ. 43. Θεωρείται ότι το συγκρότημα της "κρύπτης" αποτελούσε τμήμα των καμίνων των λουτρών.

64. Θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς ότι κάποιοι χώροι είχαν ήδη καθιερωθεί από την εποχή του οικίσκου. Σύμφωνα όμως με τους Σωτηρίου, *Η Βασιλική*, σ.56, μόνον το κρηναίο οικοδόμημα στο κέντρο της κρύπτης θα μπορούσε να έχει λατρευτική χρήση στα χρόνια του οικίσκου του Μαρτυρίου.

μη και οι ασυμμετρίες και ανισότητες στην οργάνωση και την κατασκευή του εγκαρσίου πρέπει να εξηγηθούν με τις εξής παραδοχές: Α, το εγκάρσιο κλίτος δεν είναι προϊόν ενιαίας σύλληψης και, Β, τα πτερύγια του εγκαρσίου αποτελέστηκαν από προσθήκες αρχικά ανεξάρτητες μεταξύ τους και η κατασκευή τους είναι μεταγενέστερη από το συγκρότημα της υποκείμενης κρύπτης.

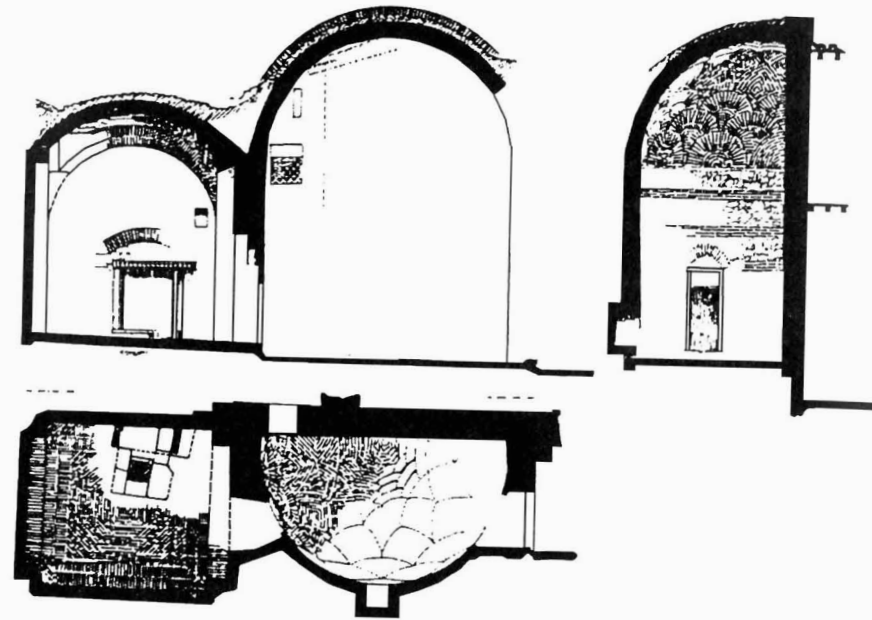
Οι ενδείξεις που εκθέσαμε παραπάνω, συγκλίνουν στο ότι της πεντάκλιτης βασιλικής υπόκειται δρομικό οικοδόμημα με τρία κλίτη: Οι στυλοβάτες του μέσου κλίτους πατούν πάνω σε ισομήκη θεμέλια, που προς Δυσμάς σταματούν στον τοίχο του νάρθηκα, ενώ προς Ανατολάς ενώνονται με τους ώμους μιας αρχαιότερης αψίδας (σχεδ. 4). Η τελευταία, που έχει, όπως είπαμε, την ίδια μορφή, διαστάσεις και προσανατολισμό με την υπάρχουσα αψίδα του ναού, δεν μπορεί να ανήκει σε πύελο θερμών, αλλά σε ναό και είχε ανατολικό όριο τον τοίχο που χωρίζει το ναό από το εγκάρσιο και την κρύπτη και χρησιμεύει ως θεμέλιο των δυτικών κιονοστοιχιών του εγκαρσίου κλίτους. Τόσο η παραστάδα της ανατολικής απόληξης της νότιας κιονοστοιχίας, παχους 0,73 μ., όσο και η προς νότον συνέχεια του ανατ. τοίχου, πάχ. 1,05μ. με τοιχογραφία μίμησης ορθομαρμαρώσεως⁶⁵ αποκαλύφθηκαν σε στάθμη που συμφωνεί με τις στάθμες του αρχαιότερου δαπέδου για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω. Το πλάτος του νοτίου κλίτους ήταν στον αρχικό ναό ουσιωδώς μικρότερο από το πλάτος του βορείου, πράγμα που μόνον ενμέρει διορθώνεται στον πεντάκλιτο ναό. Η ανωμαλία αυτή φαίνεται ότι οφείλεται στην απότομη πτώση της στάθμης του εδάφους νότια από το άνδηρο του ναού, πράγμα που ανάγκασε τους αρχιτέκτονες του ναού να συμπίεσουν το νότιο κλίτος.

Τα δυτικά προσκτίσματα

Θα ολοκληρώσουμε τη συζήτηση με το σχολιασμό του συμπλέγματος δυο χώρων στο ΒΔ άκρο του ναού. Το ημικυλινδρικό οικοδόμημα θεωρήθηκε από τους Σωτηρίου επίσης ρωμαϊκό⁶⁶ (σχεδ. 5). Επειδή δεν προσδιορίστηκαν οι λόγοι για την απόδοση αυτή, επισημαίνω ότι οι τοίχοι της ΒΔ γωνίας του ναού λειτουργούν ως εφραπτόμενες με την τοιχοποιία του ημικυκλικού στο σχεδ. 2 και ότι η θέση του κτίσματος φαίνεται να παίρνει υπόψη της το βόρειο τοίχο του αρχικού ναού. Επιπλέον, ο τρόπος με τον

65. Η Βασιλική, σ. 38 και εικ. 2.

66. Η Βασιλική, σ. 134.

Σχ. 5. Κάτοψη και τομές των ΒΔ προσκτισμάτων, σύμφωνα με σχέδιο του W. S. George (R. Cormack, *The Byzantine Eye*)

οποίο διακόπτεται ο θόλος από τον μεταγενέστερο βόρειο τοίχο του ημικυκλικού κτίσματος είναι εντελώς ανορθόδοξος· ο τοίχος ανεβαίνει ψηλότερα από την κορυφή της τοιχοποιίας του θόλου και μάλιστα φαίνεται ότι το κόψιμο του θόλου έγινε κάτω από την κλειδα, ώστε δημιουργείται τελικά η αίσθηση ότι ο θόλος ήταν αρχικά ημισφαιρικός και αποκόπηκε αργότερα με τον βόρειο τοίχο⁶⁷. Η θύρα που συνδέει το κτίσμα με το ναό είναι ανοιγμένη σε δεύτερη εποχή. Το τετράγωνο κτίσμα στη βόρεια πλευρά του ημικυλινδρικού φαίνεται μεταγενέστερο (πρβ. την εικ. 3 στη δημοσίευση Σωτηρίου, όπου διακρίνεται περιγεγραμμένο με μονή σειρά πλίνθων τόξο πάνω απ'την ανατ. θύρα). Το πλάτος του τετραγώνου αντιστοιχεί στο αποκομμένο στρογγυλό κτίσμα και οι εξωτερικοί τοίχοι του φαίνεται ότι προεκτάθηκαν προς βορρά για να εγκλιβωτίσουν τον διπλανό ημικύλινδρο, ο οποίος, αφότου έχασε την πλήρη κυκλική του μορφή, έχασε συγχρόνως και τη στατική του αυτάρκεια. Το κυκλικό αυτό πρόσκτισμα του αρχαιότερου

67. Πρβ., *The Byzantine Eye* II, σ. 63 και εικ. 11. Η αποτύπωση του George είναι πληρέστερη από τον πίν. VI, 1, των Σωτηρίου.

ναού είναι μορφολογικά συγκρίσιμο με το λεγόμενο διακονικό της θεοδοσιανής Αγίας Σοφίας⁶⁸, ενώ για τον αρχικό προορισμό του δεν μπορούμε να πούμε κάτι περισσότερο από την υπόθεση που έχει διατυπωθεί με επιφύλαξη ότι ήταν βαπτιστήριο⁶⁹.

Το συμπέρασμα για αρχαιότερο ναό επιβεβαιώνουν οι ενδείξεις της δυτικής πρόσοψης: Το μήκος του υπάρχοντος νάρθηκα αντιστοιχεί προς ένα κτίριο πλάτους όσο το μέσο με τα πρώτα πλάγια κλίτη του σημερινού ναού⁷⁰. Σχετικά με το μήκος προσπάθησα να διαφωτιστώ από μια σύγκριση των βασικών μεγεθών του υποτιθέμενου ναού με τα αντίστοιχα μεγέθη της Αχειροποιήτου. Παρά το γεγονός ότι οι δυο ναοί δεν είναι ακριβώς σύγχρονοι και οι αναλογίες των μεγεθών των παλαιοχριστιανικών βασιλικών παρουσιάζουν συνήθως διακυμάνσεις, δεν είναι τελείως άστοχη η διαπίστωση ότι, ενώ ο ναός της Αχειροποιήτου είναι σε όλα τα μεγέθη κατά τι μεγαλύτερος, όσον αφορά το μήκος, από τη χορδή της αρχαιότερης αφίδας έως το τρίβηλο, ο αρχαιότερος ναός του Αγίου Δημητρίου υπερέρχει⁷¹. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με το ότι στη δυτική απόληξη του βόρειου πλαγίου κλίτους σχηματίζεται, μαζί με την ΝΔ γωνία του ημικυκλικού κτίσματος, μια προβολή προς νότο, που θα μπορούσε να προέρχεται από παλαιότερο τοίχο, με οδηγεί στην υποψία ότι το δυτικό όριο του ναού βρισκόταν αρχικά 3,50 μ. ανατολικά του σημερινού και το υπόλοιπο αποτελούσε το νάρθηκα. Η διαμόρφωση της δυτικής πλευράς του νάρθηκα με τις μεταβολές που επήλθαν στο τρίλοβο παράθυρο, το οποίο έχει χαρακτηριστικά τριβήλου ανοίγματος, παρά παραθύρου⁷² και το γεγονός ότι υπάρ-

68. F. Dirimtekin, "Le Skeuophylakion de Ste Sophie" *REB* 1961, σ. 390-400. Επίσης, βλ., R. Mainstone, *Hagia Sophia. Architecture, Structure & Liturgy of Justinian's Great Church*, 1988, σ. 137-141. Οι αναλογίες περιλαμβάνουν την κόγχη στο δυτικό τμήμα του στρογγυλού, που θυμίζει τις κόγχες στο χαμηλότερο τμήμα του "σκευοφυλακίου" της Αγ. Σοφίας.

69. Ο Ξυγγόπουλος, στο εκλαϊκευτικό φυλλάδιο του 1946, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, σ. 16 κ.ε. Επίσης Cormack, *The Byzantine Eye II*, σ. 64 ως άποψη του Corbett και οι Σωτηρίου σ. 136.

70. Ο.π., σ. 134. Εστώ και αν το βόρειο άκρο του νάρθηκα δεν επηρεάστηκε από το εξωτερικό οικοδόμημα, αλλά μόνον η κατεύθυνση του βόρειου τοίχου του, η λοξή κατεύθυνση του τοίχου αποτελεί ένδειξη ότι ο χώρος του νάρθηκα προστέθηκε στην τρικλιτη βασιλική εκ των υστέρων.

71. Διαστάσεις Αχειροποιήτου: Χορδή αφίδας 10,35μ. Συνολικό πλάτος 30,40μ. Εσωτ. πλάτος μέσου κλίτους 14μ. Οι αντίστοιχες διαστάσεις του αρχαιότερου ναού του Αγίου Δημητρίου είναι: 8, 85μ., 22,65μ., 11,35μ. Αντίθετα με τα παραπάνω η διάσταση του μήκους στο ναό του Αγίου Δημητρίου είναι 37, 20μ., ενώ στην Αχειροποιήτο είναι 36,55μ.

χουν στο εσωτερικό του εγκάρσιες παραστάδες, μεταγενέστερες από τους μακρούς τοίχους⁷³, δημιουργούν ερωτήματα για την αρχική λειτουργία του χώρου. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο αρχαίος ναός διέθετε νάρθηκα και εξωνάρθηκα μάλλον, παρά δυτική στοά αιθρίου, διότι, όπως φαίνεται, η πρόσβαση στο ναό από τα δυτικά ήταν προβληματική και ο ναός δεν είχε δυτικό αίθριο. Ακόμη και πρόσφατα, όπως φαίνεται στις προ του 1917 φωτογραφίες και σχέδια⁷⁴, η στάθμη της δυτικής αυλής είναι κατά ένα περιπου μέτρο υψηλότερη από την εσωτερική στην εμπρός από το μέσο κλίτος του ναού περιοχή, ενώ βορειότερα η στάθμη βρίσκεται μόλις κατά τι χαμηλότερα από την ποδιά του τριβήλου παραθύρου του νάρθηκα. Τα ρωμαϊκά οικοδομήματα στην βόρεια πλευρά της σημερινής αυλής του ναού έχουν στάθμη 1,65 μ. υψηλότερη από της αυλής. Η κατάσταση δεν ήταν πολύ διαφορετική στα βυζαντινά χρόνια, όπως μαρτυρεί η στάθμη της κορυφής της καμάρας τάφου που αποκαλύφθηκε πρόσφατα, στις εργασίες για την πλακόστρωση της αυλής⁷⁵, καθώς και έξοδος αγωγού στη ΒΑ γωνία της αυλής, από τις οποίες συνάγεται ότι η αρχική στάθμη ήταν τουλάχιστον 1,2 μ. ψηλότερα. Τα ευρήματα συμφωνούν με την εικόνα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα κάτω από την ποδιά του παραθύρου, ο οποίος έχει όψη ακανόνιστη, σαν να κτίστηκε χωρίς εξωτερική όψη, ενώ στη βάση του είναι ορατό το προεξέχον δόντι της θεμελίωσης. Αν πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι τα διαχωριστικά του παραθύρου είναι κίονες και κιονόκρανα με επιθήματα, αντί για αμφικίονες και αμφικιονόκρανα, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι το παράθυρο αρχικά αποτελούσε τμήμα ανοιχτής προς τα δυτικά στοάς⁷⁶.

72. Ο.π., σ. 73 κ.ε. Πρβ. επίσης τα σχόλια του Cormack στις σημειώσεις και τα σχέδια των George και Corbett, *The Byzantine Eye II*, σ. 59 κ.ε.

73. Ο.π., σ. 74, όπου αναφέρονται ως αντηρίδες.

74. Ι. Κωνσταντινίδη, *Θεσσαλονίκη, 1914-1918*, εικ. 25. Επίσης, R. Cormack, "The Church of Saint Demetrius. The Watercolours of W. S. George" *The Byzantine Eye*, εικ. 1.

75. Η 9η ΕΒΑ ερεύνησε το 1986, με αφορμή την κατασκευή του-πλακοστρώτου, το χώρο δυτικά του ναού, χωρίς αποτέλεσμα. Βρέθηκαν θεμέλια ρωμαϊκών τοίχων σε κατάσταση που επιτρέπει την υπόθεση ότι η ρωμαϊκή στάθμη βρισκόταν αρκετά υψηλότερα από την βυζαντινή και χαμήλωσε πιθανώς στη βυζαντινή περίοδο, προφανώς για να αποκτήσει ο ναός χώρο και πρόσβαση στα δυτικά. (πληροφορία της Ε. Μαρκή). Έτσι δικαιολογείται ότι ο καμαροσκεπής τάφος που αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική πλευρά του αιθρίου έχει την κορυφή της καμάρας αρκετά υψηλότερα από το σύγχρονο δάπεδο, το οποίο διαμορφώθηκε με βάση το εσωτερικό δάπεδο του ναού.

76. Οι Σωτηρίου, *Η Βασιλική*, σ. 73 κ.ε. και εικ. 18-19, δέχονται ότι το υλικό του τριλόβου παραθύρου παρουσιάζει ανωμαλία που την αποδίδουν σε δεύτερη χρήση.

Οι προβληματισμοί για τα αρχαιότερα κτίρια κάτω από το ναό δεν ήταν τελείως άγνωστοι στους παλαιότερους: Ο Γ. Σωτηρίου φαίνεται ότι στην τελική δημοσίευση μετέβαλε αρχική του, δημοσιευμένη, άποψη⁷⁷ για την ύπαρξη τρίκλιτου ναΐσκου κάτω από τη Βασιλική. Επίσης, ο Πελεκανίδης⁷⁸ υποστήριξε, βασιζόμενος σε παρατηρήσεις του των ετών 1946-1949, τις οποίες υπαινίχθηκε ότι συμμερίζονταν και ο Α. Ξυγγόπουλος, ότι κάτω από το ναό υπήρχε τρίκλιτη, μικρότερης έκτασης βασιλική, την οποία απέδιδε στον 4ο αιώνα (μεταγενέστερη του οικίσκου και προγενέστερη του Λεοντίου), ενώ ο Θεοχαρίδης⁷⁹ και ο Ρορονιός⁸⁰ εξέφρασαν τη γνώμη ότι κάτω από την υπάρχουσα, βρίσκεται μια βασιλική των αρχών του 5ου αι., που αποτελεί το ναό του Λεοντίου των πηγών. Η άποψη του Πελεκανίδη για τη χρονολόγηση της αρχαιότερης βασιλικής πριν από την εποχή αυτή, στον 4ο αιώνα, προσπάθησε να συμβιβάσει τα ευρήματα με την διαφαινόμενη, στη δημοσίευση, άποψη των Σωτηρίου, ότι η σωζόμενη είναι η βασιλική των πηγών.

Ορισμένα χαρακτηριστικά του αρχικού κτιρίου, όπως οι αναλογίες με την Αχειροποίητο, το στρογγυλό πρόσκτισμα στα ΒΔ του ναού συνηγορούν για μια πρώιμη χρονολόγηση, προγενέστερη από όλα τα σωζόμενα ψηφιδωτά. Ακριβέστερη προσέγγιση δεν είναι δυνατό να δοθεί χωρίς συμπληρωματική έρευνα, τίποτε, όμως, δεν μας εμποδίζει να δεχθούμε στο σημείο αυτό τα κείμενα των Μαρτυριών και να αποδώσουμε το ναό αυτό στο γνωστό από τις πηγές έπαρχο του Ιλλυρικού Λεόντιο, των αρχών του 5ου αιώνα. Μπορούμε, επίσης, να υποθέσουμε ότι ο τρίκλιτος ναός διευρύνθηκε καταρχήν σε πεντάκλιτο, με την προσθήκη δεύτερων πλάγιων κλιτών στη βόρεια και νότια πλευρά του, οπωσδήποτε πριν από τη μεταβολή που συνδέεται με την πυρκαγιά του 7ου αιώνα. Δυο ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα αυτό: (α) Οι ανατολικές απολήξεις των μικρών κιονοστοιχιών σε επιμήκεις εγκάρσιους πεσσούς, για τους οποίους διατυπώθηκε η υπόθεση ότι αποτελούσαν υπολείμματα του αρχαιότερου ανατολικού τοίχου (βλ. παραπ., σ. 5), δείχνουν ότι τα δεύτερα πλάγια κλίτη, χωρίς τα υπερώα που αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη⁸¹, προστέθηκαν στον αρχαιότερο,

“βραχύ” ναό. (β) Τα ψηφιδωτά που σώζονταν ως το 1917, στα μέτωπα των τόξων της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας χρονολογούνται γενικά σήμερα στη διάρκεια του 6ου αιώνα⁸² και, πάντως, νωρίτερα απ’τα ψηφιδωτά που συνδέονται με την ανακατασκευή του 7ου αιώνα. (γ) ολο το σύστημα διακόσμησης του μέσου κλίτους απουσιάζει από τα κλίτη και τα ιωνικά κιονόκρανα των κιονοστοιχιών των δεύτερων πλάγιων κλιτών διαφέρουν από τα ίδιου τύπου κιονόκρανα των υπερών του μέσου κλίτους.

Ερώτημα παραμένει η διάρκεια της ζωής του αρχαιότερου ναού. Μια πρώτη απάντηση δίνεται στις Διηγήσεις των Θαυμάτων: Σύμφωνα με επανειλημμένες αναφορές του αρχιεπισκόπου Ιωάννη, το κιβώριο του Αγίου Δημητρίου βρισκόταν στο μέσον του κατά μήκος άξονα του ναού: “...κατα το μέσον του ναού, ...κατά το μήκος του ναού μέσον εφίδρυται.”⁸³ Όπως έδειξε η ανασκαφή, στο ναό ως το 1917 το κιβώριο βρισκόταν σαφώς στο δυτικό ήμισυ του μέσου κλίτους (σχεδ. 1). Αν όμως υποθέσουμε ότι ο Λόγος είχε εκφωνηθεί μέσα στον αρχαιότερο ναό, που απέληγε στην αρχαιότερη αψίδα, και επιπλέον χαράξουμε το δυτικό φράγμα του Βήματος περίπου στο ύψος του δεύτερου ανατολικού κίονα των μεγάλων κιονοστοιχιών, βλέπουμε ότι το θεμέλιο του κιβωρίου βρίσκεται ακριβώς στον εγκάρσιο άξονα του ναού (βλ. σχεδ. 1). Επομένως, ο ναός στον οποίο εκφωνήθηκε ο Λόγος που χρονολογείται από εσωτερικά στοιχεία στα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα, ήταν βραχύτερος προς ανατολάς σε σχέση με τον σημερινό και άφηνε έξω την περιοχή του εγκαρσίου και της κρύπτης.

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις που παραθέσαμε, καταλήγουμε στα εξής: Ο αρχικός ναός ήταν μια μικρότερη από την τωρινή, τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και ημικυκλική προεξέχουσα αψίδα. Στην ανατολική πλευρά του κτιρίου εκτεινόταν τριστω αίθριο στη χαμηλότερη στάθμη του δρόμου, με κρήνη στο δυτικό του τοίχο και, στη θέση του σημερινού νάρθηκα είχε πιθα-

77. Γ. Σωτηρίου, “Εκθεσις”, σ. 27 σημ.2: “Ο πρώτος Ἰάκος ἦτο τρίκλιτος Βασιλική. Του ιδίου, “Ο τάφος του Αγίου Δημητρίου” ΗΜΕ 1923, 276.

78. Μελέτες, σ. 307.

79. “Σίρμιον ή Θεσσαλονίκη; Επανεξετάσις μιας κριτικής εξετάσεως” Μακεδονικά 16, 1976, σ. 300 κ.ε.

80. “Die Voelker Suedosteuropas im 6 bis 8 Jhd” Suedosteuropa Jahrbuch 17, 1987, σ.113 κ.ε.

81. πρβ. Cormack, *The Byzantine Eye*, I, σ.

82. Πιστεύεται ότι έγιναν σε περισσότερες από μια φάσεις στη διάρκεια του 6ου αιώνα: Ο Lasarev (*Storia*, 1967, σ. 73, σημ. 105 και σ. 98, σημ. 17) τοποθετεί τα ψηφιδωτά του δυτικού τοίχου στο 500 και της βόρειας κιονοστοιχίας περίπου έναν αιώνα αργότερα. Το ίδιο και ο Grabar, *Byzantion* 48, 1978, σ. 74. Ο Cormack, *The Byzantine Eye*, τα τοποθετεί αλλού, I, σ. 49 κ.ε., στο 500 και ο.π., II, σ. 57, στη διάρκεια του 6ου αιώνα. Σε πρόσφατο καθαρισμό του τοίχου στο χώρο του σωζόμενου τμήματος του ψηφιδωτού στο δυτ. τοίχο του βορείου κλίτους φαίνεται ότι και αυτό έγινε μετά το κλείσιμο ενός τοξωτού ανοίγματος, που λογικά συνδέεται με την ενσωμάτωση του αρχικού νάρθηκα στο ναό και στη μετατροπή της στοάς σε νάρθηκα.

83. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius* I, 1979, σ. 114,87.23-24 και 115,88.5-6

νώς έναν ακόμη χώρο με τη μορφή εξωνάρθηκα. Στη διάρκεια της ζωής του κτιρίου προστέθηκαν στη βόρεια και νότια πλευρά εξωτερικά πλάγια κλίτη⁸⁴. Οι ουσιαστικές αλλαγές που επήλθαν στον αρχικό ναό φαίνεται ότι συνέβησαν κατά το πλείστον μετά από πυρκαϊά που τοποθετείται στον 7ο αιώνα. Με το θέμα αυτό πρόκειται να ασχοληθώ σε επόμενη εργασία.

Summary

The paper aims at a re-evaluation of the archaeological information on the history and architecture of the Church of Saint Demetrios, based mainly on the data submitted by G. and M. Soteriou. The undertaking was encouraged by the fact that, although fifty years have lapsed since the appearance of the final publication on the monument, the debate concerning its date and the historicity of the Saint's person has not ceased yet. The study has arrived at the following conclusions: The architectural remains below the main church belong not to the Roman Baths but to an earlier, apsed basilical building, with three longitudinal divisions and the same, as the present church, orientation. The crypt does not have any relation with the Roman Bath either; it is an early Christian addition, obviously posterior to the earlier basilica. In its primitive form it was probably a three-portico eastern atrium to the church. The narthex, in the form of an open exomarthex, belonged to the early building too, as well as the SW semicircular annexe of the present church. The evidence leads, therefore, to the conclusion that there existed a three-aisled Christian basilica before the present church, which can be identified with the church built, according to the hagiographic texts, by the prefect Leontios, in the early 5th c. This early church was subsequently, in the 6th c. enlarged by the addition of the two outer aisles.

84. Σε αρκετές περιπτώσεις επισημαίνονται ίχνη δαπέδων στη χαμηλότερη στάθμη που συνδέεται με τον αρχαιότερο ναό. πρβ. *Η Βασιλική*, σ. 97 κ.ε. Η παρουσία στοάς κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού παρουσιάζεται από τον Γ. Σωτηρίου, "Από τα ερείπια του ναού του Αγίου Δημητρίου" *Γρηγόριος Παλαμάς* ΙΘ', 1918, σ.20.

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΑΜΒΩΝΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ευτυχίας Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου

*Στη σεβάσμια μνήμη
του Μητροπολίτου Φιλαδελφείας
Αιμιλιανού Σχολάρχη
Θεολογικής Σχολής Χάλκης*

Ο άμβωνας υπήρξε ένα σημαντικό στοιχείο για τη λειτουργική πρακτική μέσα στο χριστιανικό ναό, ιδιαίτερα στην παλαιοχριστιανική περίοδο αλλά και αργότερα στους μεσοβυζαντινούς και στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, όπως μαρτυρούν σωζόμενοι άμβωνες σε μνημεία¹ και απεικονίσεις αμβώνων σε μικρογραφίες βυζαντινών χειρογράφων² και όπως αναφέρουν οι πηγές³.

Ο υπερυψωμένος αυτός εξώστης στον οποίο ανέβαιναν από μία ή δύο κλίμακες, χρησίμευε κυρίως για την ανάγνωση των Ευαγγελίων και των Γραφών και για τους Ψαλμούς, όπως προκύπτει από τον 15ο Κανόνα της εν Λαοδικεία Συνόδου (364-371)⁴. Επίσης από το Σωκράτη και το Σωζομένο αναφέρεται ότι ο άμβων χρησίμευε ως χώρος κηρύγματος από τον Πατριάρχη Ιω-

1. P.H.F. Jakobs, *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands*, Bonn 1987, 129-146.

2. A.K. Ορλάνδου, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής Λεσχάνης*, τ. ΒΔ, 1954, 561-562.

3. Ιω. Φουντούλη, «Μαρτυρίες του Θεσσαλονίκης Συμείων περί των ναών της Θεσσαλονίκης», *ΕΕΘΣ* 21, 1976, 151-154.

4. J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* II, 2, 567.